

Επανεφεύρεση της εργασίας

Για μια νέα κοινωνική πολιτική στη βάση του νέου τρόπου παραγωγής

1. Το ξανακερδίσιμα της μεταρρυθμιστικής πολιτικής

Η «μεταρρύθμιση» ήταν κάποτε μια λέξη-κλειδί της «σοσιαλδημοκρατικής εποχής». Στο πεδίο των σημασιών της επικαλυπτόταν μία φάση εκσυγχρονισμού με μία φάση κρατικής κοινωνικής πολιτικής η οποία, κάτω από τη στέγη του συνδικαλιστικού εργατικού κινήματος, έδινε σε ένα ευρύ φάσμα «κοινωνικά αδύνατων» ομάδων το δικαίωμα να τρέφουν μια βάσιμη ελπίδα για συμμετοχή στον κοινωνικό πλούτο. Το νεοφιλελεύθερο παγκόσμιο καθεστώς κατάφερε να μετατρέψει τη λέξη «μεταρρύθμιση» από μια έκφραση ελπίδας σε μια λέξη που προκαλεί από αποστροφή μέχρι και τρόμο. Σε μερικές από τις πλουσιότερες χώρες του κόσμου οι «μεταρρυθμίσεις» σημαίνουν περικοπές και ακρωτηριασμούς των κάθε είδους κρατικών δαπανών που συμβάλλουν στην κοινωνικο-πολιτιστική και στη γενική ποιότητα ζωής, δημόσια φτώχεια προς όφελος της ιδιωτικής ευημερίας των ολίγων, αύξηση της αδικίας και με άλλα λόγια «νέα προλεταριοποίηση» (Karl-Heinz Roth) για έναν αυξανόμενο αριθμό ανθρώπων.

Στην απώλεια της ικανότητας για μεταρρυθμίσεις και στη λειτουργική απώλεια των αποτελεσμάτων προηγούμενων μεταρρυθμίσεων διαφαίνεται μια στρατηγική αποδυνάμωση της Αριστεράς. Στο τέλος του 20ού αιώνα στον αστερισμό του τρόμου και της ματαιότητας έχει απομακρυνθεί η προοπτική της προόδου. Πριν από στιδήποτε άλλο η Αριστερά έχει να αντιμετωπίσει το εξής πρόβλημα: πώς μπορεί να ξανακερδίσει την πρωτοβουλία στον καθορισμό της δυνατότητας και της αναγκαιότητας των μεταρρυθμίσεων; πώς μπορεί να ξανακερδίσει τον κοινωνικά προοδευτικό χαρακτήρα της «μεταρρυθμιστικής πολιτικής»; Από το ερώτημα στην πράξη υπάρχει βεβαίως μια απόσταση. Αρχικά πρέπει να εννοηθεί η αντιμεταρρυθμιστική πρακτική του νεοφιλελευθερισμού στα ισχυρά της σημεία και να αξιοποιηθεί η πηγή της δύναμής της με εναλλακτικό τρόπο. Μια θέση-κλειδί αναλογεί στον επανακαθορισμό της εργασίας. Αυτή η μέχρι χθες περιθωριακή σκέψη αρχίζει πλέον να κερδίζει έδαφος (σύγκρ. για παράδειγμα Tourpain 1998)¹.

Ο χαρακτηρισμός της νεοφιλελεύθερης μεταρρυθμιστικής πολιτικής ως αντιμεταρρυθμισμού θα παρέκαμπτε τη γνωστή μας από την ιστορία αντιμεταρρύθμιση. Ετούτη ήταν παρὰ τον απαντητικό και κυρίαρχα αντιδραστικό χαρακτήρα της με τη σειρά της επίσης μια μεταρρύθμιση, καθώς προκάλεσε μια ώθηση εξορθολογισμού στην Καθολική Εκκλησία και άνοιξε μία δίοδο προς τη μοντέρνα εποχή. Είχε χαρακτηριστικά αυτού που ο Γκράμσι περιέγραψε ως *παθητική επανάσταση*. Οι φερόμενες ως μεταρρυθμίσεις των νεοφιλελεύθερων

αντίθετα δεν είναι σε καμιά περίπτωση προληπτικές μεταρρυθμίσεις του τύπου της παθητικής επανάστασης. Κυρίως πραγματοποιούν την ακύρωση προηγούμενων μεταρρυθμίσεων. Εν προκειμένω ο νεοφιλελευθερισμός στοχεύει χωρίς αμφιβολία στη μεγιστοποίηση του κέρδους του υπερεθνικού κεφαλαίου και στον παραμερισμό των παρενοχλητικών κοινωνικών-ηθικών αξιών. Οι νεοφιλελεύθεροι δε διαθέτουν απλώς ισχυρά επιχειρήματα εναντίον των δύο θεμελιωδών εναλλακτικών μοντέλων του παρελθόντος, τόσο της σοσιαλδημοκρατικής αναδιανεμητικής πολιτικής όσο και του κρατικού τρόπου παραγωγής σοβιετικού τύπου. Πέρα απ' αυτό κατόρθωσαν για περισσότερο από μια δεκαετία να ενεργοποιήσουν τη γοητεία της απελευθέρωσης των ευκαιριών και της δυναμικής που βρίσκονται στη βάση της κοινωνικής αξιοποίησης των λεγόμενων υψηλών τεχνολογιών. Αυτή τη γοητεία κατόρθωσαν να εμπλουτίσουν και να την αξιοποιήσουν ως κινητήρια δύναμη και ως απόθεμα συναίνεσης. Ανάμεσα στα ηλεκτρονικά παιχνίδια, στα εξερευνητικά ταξίδια στο διαδίκτυο, στην επιστημονική φαντασία και στη χρηματιστηριακή κερδοσκοπία κατοικούν οι νέες μορφές υποκειμενικότητας, οι οποίες άθισαν στο περιβάλλον τους και για τις οποίες το κοινωνικό κράτος ήταν κάτι ξένο και ίσως ακόμη και εχθρικό. Με τη μορφή των επιτευγμάτων του κοινωνικού κράτους του φορντιστικού ρεφορμισμού ήταν πεπεισμένοι πως παραμέριζαν ισάριθμα εμπόδια της «προόδου» στο δρόμο της «κοινωνίας της πληροφορίας». Σ' αυτή την κίνηση οι νεοφιλελεύθεροι ανέδειξαν σε ζητήματα πρώτης γραμμής την ατομικότητα, την ελευθερία, την πρωτοβουλία, τις ευκαιρίες και ούτω καθεξής, με την επιδοκimasία εκλογικών πλειοψηφιών. Παρόλο που το αργότερο κάτω από την επίδραση της κρίσης που ξεκίνησε από την Ιαπωνία, την άλλοτε πρωτοπόρο της ανανέωσης, το εκκρεμές άρχισε να κινείται πάλι προς την αντίθετη κατεύθυνση, ο έμπρακτος νεοφιλελευθερισμός έχει διατηρήσει έως τώρα λίγο πολύ την ηγεμονία. Αυτό φαίνεται στο ότι ακόμη και οι σοσιαλφιλελεύθεροι επικριτές του έχουν υιοθετήσει τα βασικά άρθρα πίστης του ως το τελείως αυτονόητο της κοινής λογικής. Αυτά τα άρθρα πίστης βρίσκουν πάντοτε απήχηση στο «απολίτικο» τμήμα του κοινού, το οποίο αγνοεί το περιεχόμενο του όρου «νεοφιλελευθερισμός». Γιατί βεβαίως η εμβέλεια μιας ιδεολογίας φαίνεται ακριβώς στη μορφή του αυτονόητου, με την οποία οι ιδεολογικά ευρισκόμενοι σε παθητική θέση ασπάζονται τον προσανατολισμό της ή τον εφαρμόζουν στην πράξη ή τον δέχονται ως κάτι το φυσικό: ελευθερία της αγοράς, ατομικότητα, χρηματικά εκφρασμένη επιδίωξη κέρδους, ανταγωνισμός και καταναλωτισμός. Η εξαφάνιση των αντίπαλων δυνάμεων έχει αφήσει αχαλίνωτους αυτούς τους προσανατολισμούς, τους οποίους υπηρετούν τα αυτοαποκαλούμενα χριστιανικά κόμματα. Τέτοιοι προσανατολισμοί αναπτύσσονται σε βάρος μορφών αλληλεγγύης και αντίκεινται σαφώς στη χριστιανική ηθική, όπως δεν κουράζονται να τονίζουν οι ειλικρινείς εκπρόσωποί της (σύγκρ. García-Maurino 1998).

Η νεοφιλελεύθερη ιδεολογία όμως δεν οφείλει τη δύναμή της και την ικανότητά της να ριζώνει στον κοινό νου στη λεκτική προπαγάνδα κατά κύριο λόγο, αλλά στην προπαγάνδα των εμπορευμάτων και «παιστικών» στηριγμάτων στο σημείο τομής του τρόπου παραγωγής και του τρόπου ζωής, καθώς και στο ιστορικό γεγονός ότι ακριβώς εδώ η Αριστερά αντέδρασε αμυντικά, συντηρητικά και νοσταλγικά. Ενώ ο αναπτυσσόμενος τεχνολογικός τρόπος παραγωγής διαδίδεται με εκρηκτικό τρόπο και ο νεοφιλελευθερισμός ήξερε να αξιοποιεί αυτή τη διάδοση ως πηγή ηγεμονίας, η Αριστερά έμοιαζε με ένα σκύλο που γαβγίζει

το φεγγάρι. Κοινωνική άμυνα χωρίς μια παρεμβατική επίθεση είναι εκ των προτέρων χαμένη. Δεν υπάρχει κανένας δρόμος επιστροφής στο φορντιστικό κράτος πρόνοιας. Το ζήτημα είναι η κατασκευή του μεταφορντιστικού διαδόχου του. Οι μηχανισμοί κοινωνικής μεταβίβασης μέσω της αναδιανομής κρατικών φορολογικών εσόδων, όσο βασικοί κι αν εξακολουθούν να είναι, έχουν φτάσει στα όριά τους. Όσο κι αν η οικονομική κρίση των δυτικοευρωπαϊκών κρατών έχει προκληθεί ηθελημένα κατά το ήμισυ από τη νεοφιλελεύθερη πολιτική του τύπου των εντολών του Μάαστριχτ, οι οποίες εξαρτούν την πρόσβαση στο ευρωπαϊκό νόμισμα από την πολιτική του «σκληρού» χρήματος (στη διπλή του σημασία), παραμένει πέρα απ' αυτό ωστόσο ένας σκληρός πυρήνας. Ο Oskar Negt κατέδειξε το γενικό πρόβλημα με ένα ιδιαίτερα χτυπητό παράδειγμα: Η Siemens, μία από τις μεγαλύτερες υπερεθνικές επιχειρήσεις της Γερμανίας, διπλασίασε τον τζίρο της τα τελευταία χρόνια, ενώ το ποσό των φόρων που κατέβαλε στο γερμανικό κράτος έπεσε στο μισό κατά την ίδια περίοδο, αναλογικά δηλαδή στο ένα τέταρτο.

Η προσπάθεια να περιγραφεί η κατάσταση παίρνει μια ώθηση εάν την κοιτάξουμε στον καθρέφτη του *Κεφαλαίου* του Μαρξ σχετικά με τη «λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση», καθώς μ' αυτό τον τρόπο έρχονται στο φως το γενικό, το ειδικό καθώς και η πρωτοτυπία που τη χαρακτηρίζει. Η «περιπλοκή όλων των λαών στο δίχτυ της παγκόσμιας αγοράς» (*Το Κεφάλαιο*, τόμος 1, σ. 787 / MEW, 23, σ. 790)^{1α} έχει φτάσει στην παγκόσμια ή πλανητική κλίμακα, και όμως ο ιστορικός ορίζοντας αυτής της εξέλιξης, όπως τον είδε στον καιρό του ο Μαρξ, μοιάζει να έχει σβηστεί ανεπίστρεπτα. Στις βιομηχανικές κοινωνίες μειώνεται διαρκώς ο αριθμός των βιομηχανικών μισθωτών εργατών που απολαμβάνουν ορισμένα πλεονεκτήματα της τωρινής μεταβατικής διαδικασίας. Η ανξάνομενη «μάζα της αθλιότητας» δεν αφορά όμως πλέον αυτή την τάξη, η οποία «διαπαιδαγωγείται, συνενώνεται και οργανώνεται απ' αυτόν τον ίδιο το μηχανισμό» της διαδικασίας της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής (*Το Κεφάλαιο*, 1, σ. 787 / MEW 23, σσ. 790-1), αλλά ένα υποπρολεταριάτο, το οποίο είναι αποκλεισμένο από την καπιταλιστική εκμετάλλευση και καταδικασμένο σε παρασιτικούς τρόπους ύπαρξης. Αποβλήτοι από τη βιομηχανία αλλά μαγνητισμένοι από το βιομηχανικό θαύμα της διασποράς, οι σημερινοί άνεργοι μακράς διαρκείας είναι περισσότερο αλλοτριωμένοι από ό,τι υπήρξε ποτέ το βιομηχανικό προλεταριάτο.

Η ειδική μελέτη του Saxe-Fernández για το Μεξικό, που μνημονεύθηκε στο κεφάλαιο για τους Ζαπατίστας^{1β}, έδειξε ότι η νεοφιλελεύθερη πολιτική της εξαναγκασμένης παγκοσμιοποίησης δεν μπορεί ούτε να καλύψει τη διαφορά επιπέδων ανάμεσα στις χώρες με χαμηλό και στις χώρες με υψηλό κόστος εργασίας.

2. Οι παραπλανητικές προφάνειες της συζήτησης σχετικά με το «τέλος της κοινωνίας της εργασίας»

Η συζήτηση για το «τέλος της κοινωνίας της εργασίας» (Klaus Offe κ.ά), η οποία, μαζί με εκείνη για την «είσοδο σε μία κοινωνία του ελεύθερου χρόνου», «τα τελευταία χρόνια ανήκε στο καλό γούστο» (Touffrain 1998), αποτελεί μια από εκείνες τις εσχατολογικές συζητήσεις οι οποίες δεν κάνουν τίποτε άλλο από το να παριστάνουν ένα μερικό τέλος ως γενι-

κό. Τέτοιες συζητήσεις επιδρούν όπως ένας «εφησυχαστικός μύθος» (Castel 1998) όταν καταλαμβάνουν το χώρο στον οποίο μπορεί να γίνει αντιληπτό ένα ειδικό καθήκον της αναδιαμόρφωσης. Αυτή η στο μεταξύ εκτός μόδας συζήτηση περιέχει βεβαίως ένα σημαντικό κόκκο αλήθειας, ωστόσο περισσότερο συσκοτίζει αυτή την αλήθεια παρά τη φωτίζει. Η αντιληπτικότητά της μοιάζει να στηρίζεται σε έναν ακρωτηριασμένο Μαρξ.

Σε ένα από τα τελευταία κεφάλαια του 1ου τόμου του *Κεφαλαίου*, όπου αναπτύσσονται οι μηχανισμοί συγκέντρωσης του κεφαλαίου, έχει κανείς την εντύπωση ότι ο Μαρξ περιγράφει την τωρινή μας εμπειρία. Εδώ μάλιστα προβλέπει την παραγωγή σε παγκόσμια κλίμακα ενός διαρκώς αυξανόμενου «εφεδρικού στρατού» από αναξιοποίητη και σε καπιταλιστικά πλαίσια μη αξιοποιήσιμη εργατική δύναμη. Ακόμη παραπέρα: αυτός ο στρατός αποτελείται από τεράστιες μάζες πληθυσμού από τις οποίες έχει αφαιρεθεί για πάντα η ευκαιρία να ενταχθούν στο κυρίαρχο σύστημα της μισθωτής εργασίας².

Αυτή η θέση επιβεβαιώνεται από τα πράγματα και δίνει αυξημένη αληθοφάνεια στη συζήτηση για το «τέλος της κοινωνίας της εργασίας», ιδίως όταν τη συνδέσει κανείς με τις αναλύσεις για την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους και για τους μηχανισμούς που λειτουργούν προς την αντίθετη κατεύθυνση και αφορούν την εξαγωγή κέρδους μέσω του προβαδίσματος στην παραγωγικότητα και τελικά μέσα απ' αυτό προωθούν την «τεχνολογική» ανεργία, μια ανεργία που προκαλείται από την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Και όμως αυτή η συζήτηση αποδυναμώνει άλλες μερικές αλήθειες, όχι λιγότερο σημαντικές. Γιατί την ίδια ώρα γινόμαστε μάρτυρες ενός επίσης αυξανόμενου όγκου ανεπίσημης εργασίας από τη μια και ανεκτέλεστης εργασίας από την άλλη. Η Frigga Haug έδειξε στο βιβλίο της *Frauenpolitiken* πώς επιδρά η διαρκής εξαίρεση της εργασίας που δεν μπορεί να γίνει επιτυχώς αντικείμενο καπιταλιστικής αξιοποίησης: το κατάλοιπο είναι μια ολόκληρη σφαίρα από οικονομικά ασύμφορα καθήκοντα αναπαραγωγής, των οποίων η εκπλήρωση από την άλλη είναι ζωτικής σημασίας για την επιβίωση του ανθρώπινου γένους. Έτσι προκύπτει μια εντεινόμενη κρίση των τομέων αναπαραγωγής. Η κρίση αναπαραγωγής θίγει κυρίως τις φυσικές κοινωνικές σχέσεις, τις σχέσεις μεταξύ των φύλων και των γενεών. Καθώς πλέον κάθε γενιά που ακολουθεί ολοένα και λιγότερο μπορεί να ενταχθεί στην κοινωνία μέσω της παραγωγικής εργασίας, ένα από καπιταλιστικής άποψης χρησιμοποιήτο κομμάτι παραδίνεται στην εξόντωση μέσω της κατανάλωσης ναρκωτικών με την ευρεία έννοια.

Δε θα μπορούσε λοιπόν η συζήτηση για το τέλος της εργασίας να είναι απλώς και μόνο ένας εμπειρικός αναδιπλασιασμός της κυρίαρχης αποδιάρθρωσης της εργασίας;

Μ' αυτό ας συγκριθεί η μαρξιστική πρόγνωση αυτού που μπήκε στην ημερήσια διάταξη των γεγονότων, όχι όμως και στη δημόσια αντίληψη και την πολιτική: τι θα γίνει μια κοινωνία ανταλλαγής που ρυθμίζεται σε τελευταία ανάλυση από το χρόνο εργασίας, όταν ο παράγοντας εργασία στο επιμέρους εμπόρευμα εξαιτίας της αυτοματοποίησης τείνει προς το μηδέν και ένα ανάλογο αυξανόμενο τμήμα του πληθυσμού αποκλείεται από την τυπική εργασιακή ζωή που εγγυάται τη διαβίωση; Μπορούμε να προσθέσουμε παράδοξα του εξής τύπου: τι γίνεται η μορφή του εμπορεύματος, όταν ένα εμπόρευμα του τύπου που ονομάζεται «software», και που είναι πάντα αντίγραφο ή αναπαραγωγή, μπορεί να αναπαραχθεί απεριόριστα χωρίς να απαιτείται γι' αυτό άξια λόγου εργασία, μονάχα ένα ασήμαντο ποσό ενέργειας και ένα μέρος της διάρκειας ζωής του κάθε φορά διαθέσιμου φορέα; Μια

πληροφορία έχει μεταδοθεί χωρίς να έχει παραδοθεί (Boccard 1996, σ. 220). Νεολογισμοί όπως «shareware», «κλεψίτυπο», «public domain» κ.ο.κ. υποδηλώνουν τα όρια της κοινωνίας της ανταλλαγής και το δυνητικό ξεπέρασμά τους. Διευρύνσεις της έννοιας της ατομικής ιδιοκτησίας που συμπεριλαμβάνουν τις δωρεάν αναπαραγωγές οι οποίες πέφτουν στο κενό και η τυπική αλλά ουσιαστικά ανεφάρμοστη ποινικοποίηση της δωρεάν χρήσης δεδομένων και προγραμμάτων φανερώνουν τη σπασμωδική απόπειρα υπεράσπισης των συνόρων που έχουν χάσει το υλικό τους υπόβαθρο. Η δωρεάν χρησιμοποίηση των προϊόντων της διανοητικής εργασίας από το κεφάλαιο, την οποία παρατήρησε ο Μαρκ πριν από την εποχή της έμμισθης και κατά παραγγελία έρευνας και γι' αυτό την ονόμασε «γενική εργασία», τείνει να εμφανιστεί με αντεστραμμένες πλευρές. Σήμερα τείνει κάθε εργασία να γίνει γενική, δηλαδή εργασία της οποίας τα αποτελέσματα βρίσκονται άμεσα στη διάθεση του κοινωνικού συνόλου: *public domain*, δημόσια σφαίρα. Φυσικά τείνει προς εκεί μέσα σε δεσμά. Η εργασία δε φτάνει στο σύνολο και προικίζεται με το αλλόκοτο προνόμιο να αποτελέσει κάτι το ιδιαίτερο ως εξαρτημένη και ανελεύθερη εργασία, ένα έμμεσα κατοχυρωμένο ιδιωτικό αγαθό, στο οποίο δεν υπάρχει γενική πρόσβαση.

Η «εξαφάνιση» της παραγωγικής εργασίας προεικονίζεται στα θεμέλια της καπιταλιστικής οικονομίας, εκεί που η εργασία ακριβώς στην εκπροσώπηση της με μια άλλη έννοια «οδηγείται σε εξαφάνιση». Η μαρξιστική *Κριτική της πολιτικής οικονομίας* περιέχει μια ανάλυση των «πραγματικών-φαντασιακών» χαρακτήρων της καπιταλιστικής πραγματικότητας, οι οποίοι θεμελιώνονται στην αποδιάρθρωση της εργασίας. Τα διάφορα εμπορεύματα ανάγονται βεβαίως στην έκφραση της αξίας τους στην ίδια αδιαφοροποίητη «φαντασματική αντικειμενότητα» (MEW 23, σ. 52), η οποία στην κοινωνική της ισχύ ταυτόχρονα εκπροσωπεί και εκτοπίζει την όχι λιγότερο φαντασματική αφηρημένη εργασία, μια εργασία χωρίς αντικείμενο και χωρίς ιδιότητες. Η «αξία» εμφανίζεται ως υπόσταση ειδικού καθεστώτος. Λειτουργεί ως ιδιότητα του πράγματος και όχι ως κοινωνική σχέση που ισχύει στη βάση των σχέσεων παραγωγής σύμφωνα με τον ατομικό καταμερισμό εργασίας. Αυτό που ισχύει για την αξία ισχύει επίσης ξεκάθαρα και για την τιμή. Ο νομισματικός τρόπος έκφρασης μιας αξιακής ψευδο-υπόστασης απαλείφει πλήρως την εργασία. Η φυσιολογική κατάσταση σ' αυτά τα πλαίσια είναι *out of joint*, όπως λέει ο Jacques Derrida σύμφωνα με μια φράση του Shakespeare, και ως εκ τούτου βρίσκεται εκτός οπτικού πεδίου και εκτός νοήματος για τον κοινό λόγο, κάτι που στην προκειμένη περίπτωση θα μπορούσε να μεταφραστεί ως: απο-διαρθρωμένη. Εδώ βρίσκεται το σκάνδαλο αυτού που ο Lukács, στο *Ιστορία και ταξική συνείδηση*, ανέλυσε ως πραγματοποίηση [Verdinglichung]. Η ανθρώπινη άρθρωση των δραστηριοτήτων παραγωγής και αναπαραγωγής της ζωής, η κοινωνική μήτρα όλων των σχέσεων, αντικαθίσταται εδώ από τη συνάρθρωση των πραγμάτων ως αξιών της αγοράς. Σ' αυτή τη βάση το μη-πραγματικό ή πραγματικό-φαντασιακό, «με το κέντρισμα του κέρδους και τους μηχανισμούς που επιτρέπουν στο καπιταλιστικό σύστημα το σχηματισμό μεγάλων ποσών καθαρά πλάσματικού κεφαλαίου» (Chesnais 1998), εξελίσσεται σε κρίση. Οι αέρινες κινήσεις του «χάρτινου πλούτου» (*Business Week*, 17.8.98), που ακόμη και πριν από λίγο δημιουργούσαν την ψευδαίσθηση της αιωνιότητας της ανάπτυξης, μελοκάρουν σχεδόν από τη μια μέρα στην άλλη την παραγωγή και κυκλοφορία υλικού πλούτου, με συνέπεια την απροσμέτρητη δυστυχία για τον πληθυσμό ολόκληρων ηπείρων.

Η ενοχή γι' αυτό αναζητείται στο χρηματιστικό κεφάλαιο. Κι όμως αυτό είναι μόνο λειτουργική έκφραση της δομής του πεδίου που «τόσο παραπλανητικά» (Chesnais) αποκαλείται «πραγματική οικονομία». Η αιτία πρέπει να αναζητηθεί στα θεμέλια και είναι πολύ γενικότερη από ό,τι πιστεύεται με τις αποδόσεις ευθυνών την ώρα της κρίσης. Πάντα εκεί που η ανθρώπινη διάσταση της εργασίας ως τέτοιας εκτοπίζεται από το ορατό πεδίο της πραγματικότητας προς όφελος σχέσεων της αγοράς επιστρέφει μια στενή μορφή ανθρώπινης παρουσίας στην εξαρτημένη εργασία με τη μορφή της σχέσης του κεφαλαίου. Το κεφάλαιο είναι ακριβώς ο τρόπος αξιοποίησης της υποταγής της εργασίας στα αποτελέσματά της καθώς και της απο-υποκειμενοποίησης στο επίπεδο των εκτελεστικών οργάνων του κεφαλαίου όσων εκτελούν μια εξαρτημένη εργασία. Ενόσω καθορίζονται από τη σχέση μισθωτής εργασίας είναι μονάχα τυπικά, συρρικνωμένα «μικρά υποκείμενα» του έργου τους, πουλημένοι ίσκιои του εαυτού τους. Εκτελούν απλώς αυτό που τους επιτάσσει να κάνουν το ΚΕΦΑΛΑΙΩΔΕΣ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ. Μόνο επειδή συμβαίνει αυτό μπόρεσε να εξαφανιστεί η εργασία εκεί που αναπτύσσονται οι σχέσεις της αγοράς πίσω από τα φετίχ των εμπορευμάτων και του χρήματος. Αυτή η εκτόπιση της εργασίας, που εκφράζεται με τον «εκτροχιασμό» της έκφρασης της αξίας, κυβερνά τις ανθρώπινες σχέσεις στην εργασία ή μάλλον, ιδωμένη από την άλλη πλευρά, την εν-τόπιση της. Αυτό το σύστημα δεν είναι απλώς σε κρίση, είναι η κρίση η ίδια.

3. Το «τέλος της εργασίας» και η επιστροφή της πέρα από την αγορά (Rifkin)

Ο Rifkin συγκέντρωσε στο πρώτο μισό της δεκαετίας του '90 τους δείκτες που διαψεύδουν την προσδοκία μιας μεταστροφής στην αγορά εργασίας, ακόμη και στον τομέα της παροχής υπηρεσιών. «Η τρίτη βιομηχανική επανάσταση θα οδηγήσει σε μια παγκόσμια οικονομική κρίση γιγαντιαίων διαστάσεων εάν εκατομμύρια άνθρωποι χάσουν τη δουλειά τους και η αγοραστική δύναμη συρρικνωθεί σε όλο τον κόσμο. Όπως και στη δεκαετία του '20, βρισκόμαστε ενώπιον μιας καταστροφής» (1996, σ. 63). Πρέπει να αντιμετωπιστεί η «μετάβαση από μια κοινωνία που βασίζεται στη μαζική απασχόληση στην ιδιωτική οικονομία σε μια κοινωνία της οποίας οι δομές δεν είναι επικεντρωμένες στην αγορά» (σ. 176). Πρέπει να δειχθεί για ποιο λόγο ο παραγκωνισμός της μισθωτής εργασίας από κυρίαρχο παράγοντα της ζωής της πλειοψηφίας σε παράγοντα μιας μειοψηφίας, δηλαδή η εξαφάνιση της συνηθισμένης επικέντρωσης της ζωής γύρω από τη μισθωτή εργασία, καταργεί επίσης και την επικέντρωση της κοινωνίας γύρω από την αγορά. Η αγορά θα αποτυγχάνει όλο και περισσότερο να προσφέρει κάπως ικανοποιητικές ευκαιρίες ζωής για τη μεγάλη πλειοψηφία, με την εξαίρεση «του αναδυόμενου στρώματος των εργατών της γνώσης» (σ. 213). Κάτι τέτοιο αφορά τόσο τις ατομικές βιογραφίες όσο και τη διάθεση ζωτικής σημασίας αγαθών και υπηρεσιών.

Όταν χάνουν σε σημασία η αγορά και το κράτος ως μεσολαβητές ή εγγυητές των συνθηκών βιοπορισμού πρέπει, όπως πιστεύει ο Rifkin, «οι άνθρωποι πάλι εξ ανάγκης να ανασυγκροτηθούν και να σχηματίσουν νέες βιώσιμες κοινότητες» (σ. 179). Αυτό όμως συνεπάγεται ότι αναδιαρθρώνουν για τους ίδιους την οικονομία και το κράτος (πολιτική κοινότη-

τα), ότι ασκούν οικονομική δραστηριότητα και σχηματίζουν τους απαιτούμενους και κατάλληλους γι' αυτό θεσμούς. Ο Rifkin θέλει έναν «τρίτο τομέα», «που λειτουργεί ανεξάρτητα από αγορά και κράτος», έναν «ανεξάρτητο ή εθελοντικό τομέα» ως «πεδίο της κοινωνικής υπευθυνότητας»³.

Στις Ην. Πολιτείες είχε «ξεχωριστή ιστορική σπουδαιότητα ως συντελεστής της γέννησης του έθνους» και μπορεί «σήμερα να γίνει η βάση ενός νέου κοινωνικού συμβολαίου για τον 21ο αιώνα», ιδίως από τη στιγμή που συνεισφέρει ήδη τώρα το 9% των θέσεων εργασίας και το 6% του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος (σσ. 180-83)⁴.

Ο Rifkin βλέπει λοιπόν την αφετηρία της λύσης που πρέπει να επεκταθεί και να γενικευθεί στον «τρίτο τομέα» της οικονομίας. Πρόκειται με άλλα λόγια για τον τομέα της κοινωνικά άμεσα χρήσιμης και ως τέτοιας αναγνωρισμένης εργασίας, κυρίως της εθελοντικής και άμισθης, όπως για παράδειγμα στις μη κυβερνητικές οργανώσεις. Έτσι λαμβάνει χώρα μια αλλαγή προοπτικής με την οποία αναγγέλλεται η «μετά την οικονομία της αγοράς εποχή» (σ. 191). Σήμερα η βασική αξία στο «κοσμοείδωλο του τρίτου τομέα» είναι η «ολότητα της επίγειας ζωής» (σ. 187), η αλληλεγγύη με «ολόκληρη την ανθρωπότητα και τον πλανήτη μας».

Η θέσπιση το 1994 επί Κλίντον ενός κρατικού «non-profit liaison network» [«δικτύου μη-κερδοσκοπικής συνεργασίας»], το οποίο προορίζεται να συνεργαστεί με τον 3ο τομέα, θα μπορούσε, παρά το ότι εφοδιάστηκε μόνο με έναν ισχνό μηχανισμό, να εισαγάγει μια αντίστοιχα νέα αντίληψη περί κράτους, διατείνεται ο Rifkin χωρίς να φαίνεται ότι το πιστεύει ιδιαίτερα. Πολύ περισσότερο δίνει βαρύτητα σε ιδρυτικές κινήσεις μιας διεθνούς κοινωνίας των πολιτών, όπως τον «civicus» που ιδρύθηκε το 1993 και στοχεύει «να ενισχύσει την εθελοντική υπηρεσία στην κοινότητα» και να γίνει φόρουμ των μη-κυβερνητικών οργανώσεων (σ. 203). Όμως όσο το πρόβλημα αντιμετωπίζεται μόνο εκεί που ο καπιταλισμός το μεταβιβάζει στην κοινωνία με τη μορφή της κρίσης και όσο, κατά δεύτερο λόγο, το σχέδιο λύσης από οικονομική και χρηματοδοτική άποψη κρέμεται στον αέρα, τότε το σχέδιο μοιάζει περισσότερο με μια φιλανθρωπική εκδήλωση καλής θέλησης παρά με μια κοινωνική εναλλακτική λύση βασισμένη σε μια ανάλυση του προβλήματος σε βάθος. Όποιος δεν έχει τίποτε, δεν έχει επίσης τίποτε να χαρίσει.

Σε σχέση με τις εθνικές και παγκόσμιες διαστάσεις του προβλήματος, η λύση του Rifkin παρουσιάζει στοιχεία πολυτέλειας. Είναι η (όχι εντελώς περιφρονητέα) λύση της καλής θέλησης από τη σκοπιά εκείνου που βρίσκεται σε πλεονεκτική θέση.

4. Για μία ριζική αναδιαμόρφωση της κοινωνικής εργασίας

Η σύγκριση της διάγνωσης και της εναλλακτικής πρότασης του Rifkin με την προαναφερθείσα μαρξιστή πρόγνωση κρίσης από τα *Grundrisse* (σύγκρ. ενδεικτικά: MEW 42, σ. 596 και *Grundrisse*, σ. 587 κ.ε.) είναι κατατοπιστική. Εκεί εξετάζει ο Μαρξ τις συνέπειες της αυτοματοποίησης για μια οικονομία της αγοράς. Θεωρεί το κεφάλαιο το ίδιο ως «τη διαδικασία της αντίφασης [μια και] επιχειρεί να περιορίσει σε ένα minimum το χρόνο εργασίας, ενώ από την άλλη τον θέτει ως μοναδικό μέτρο και πηγή του πλούτου» (MEW 42, σ. 601). «Εάν μπορούσε η παραγωγή να αναπτυχθεί χωρίς καμιά εργασία, τότε δε θα υπήρχε ούτε

αξία, ούτε κεφάλαιο, ούτε άντληση αξίας» (ό.π., σ. 444). Αν τα συμπλέγματα των μηχανών, όπως στο μεταξύ ως επί το πλείστον συμβαίνει, μέσα από συνδυασμένη τεχνική εντοπισμού, ρύθμισης, επικοινωνίας και υπολογισμών, συγκροτούνται σε φυσική εγκατάσταση και οι εργαζόμενοι δίπλα στην εγκατάσταση τοποθετούνται στη θέση ελέγχου, το μερίδιο της εργασίας στο επιμέρους προϊόν τείνει να πέσει προς ένα αμελητέο [διαφορικό] μέγεθος, ενώ ταυτόχρονα απολύεται ένα σημαντικό μέρος όσων είχαν βρει δουλειά στη φάση της φορντιστικής μαζικής παραγωγής. Ο Μαξ καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο καπιταλισμός φτάνει έτσι στο ιστορικό όριο του. «Η μαζική υπερεργασία έχει σταματήσει να είναι όρος της ανάπτυξης του γενικού πλούτου, όπως και η απραξία των λίγων όρος για την ανάπτυξη των γενικών δυνάμεων του ανθρώπινου νου. Έτσι καταρρέει η παραγωγή που βασίζεται στην ανταλλακτική αξία» (ό.π., σ. 601).

Η θέση περί κατάρρευσης με τους τελεολογικούς συνειρμούς της είναι παραπλανητική, γιατί της διαφεύγει ο πολυεπίτεδος και πολυπρισματικός χαρακτήρας της ιστορικής διαδικασίας. Εάν την απαλλάξει κανείς από την εξύψωσή της σε ένα είδος τελειωτικού καπιταλιστικού λυκόφωτος των θεών, γίνεται χρήσιμη. Πολλές καταρρεύσεις είναι σπαρμένες στο δρόμο του καπιταλισμού, όμως οι πολυποίκιλες κρίσεις και δυσλειτουργίες αποκτούν μια ως τώρα άγνωστη ποιότητα σε συνθήκες μιας χρόνιας-ομαλής ανεργίας, η οποία δεν προκαλείται άπαξ λόγω της κρίσης, όπως το 1929. Η συζήτηση για το τέλος της κοινωνίας της εργασίας, η οποία συνοδεύεται από ένα είδος θεραπείας με στόχο την απεξάρτηση από την επιθυμία της εργασίας καθώς και από την όχι λιγότερο ιδεολογική συζήτηση περί μεταβιομηχανικής κοινωνίας (ιδεολογική με την έννοια ότι ζούμε από βιομηχανικά προϊόντα περισσότερο από ποτέ), συγκαλύπτει αυτή την καινοφανή και εγγενή κρίση της καπιταλιστικής οικονομίας. Τέτοιες συζητήσεις ενεργούν σαν ηρεμιστικά μέσα. Απομακρύνουν την προσοχή από την όλο και περισσότερο επιτακτική αναγκαιότητα να εφευρεθούν νέες μορφές της κοινωνικοποίησης της εργασίας και να τοποθετηθεί *στην ημερήσια διάταξη η αναδιμόρφωση της κοινωνικής εργασίας*.

Ο Μαξ έκανε την πρόγνωση ότι η κοινωνία δε θα μπορούσε να βρει την «ισορροπία» και συνεπώς την ειρήνη της όσο «περιστρέφεται γύρω από τον ήλιο της εργασίας» (MEW 18, σ. 570). Με μια επιφανειακή ματιά αυτή η δυνατή εικόνα μπορεί να παρανοηθεί ως έκφραση ενός παραγωγιστικού ανθρωποκεντρισμού. Με μια προσεκτική σκέψη γίνεται φανερό ότι ο παραγωγισμός, δηλαδή ο μηχανισμός συσσώρευσης του κεφαλαίου που αυτονομήθηκε σε βάρος των κοινωνικών αναγκών και της οικολογικής αειφορίας και έγινε καταναγκαστικός, βασίζεται στην αποδιάθρωση της εργασίας και οδηγεί τις τύχες [της ανθρωπότητας] σε εξάρτηση από την καπιταλιστική κερδοφορία και την κερδοφόρα καπιταλιστική επανεκμετάλλευση. Αν αφήσουμε κατά μέρος τα οικοδικτατορικά οράματα, ένας οικολογικός τρόπος παραγωγής είναι αδιανόητος ενόσω δε λύνει ταυτόχρονα με έναν κοινά αποδεκτό έως δίκαιο τρόπο το πρόβλημα της ένταξης των ανθρώπων στα πολυποίκιλα πεδία και τις σφαίρες των αναγκών τους δραστηριοτήτων. Δεν είναι δηλαδή εφικτός προτού μάθει ότι για την οργάνωσή του έχει σημασία η κοινωνικοποίηση της εργασίας στο εκάστοτε επίπεδο των παραγωγικών δυνάμεων, ότι διαμέσου της λύσης του προβλήματος της αναπαραγωγής και της κοινωνικής δραστηριοποίησης των ανθρώπων είναι καθορισμένες όλες οι άλλες σχέσεις και ιδίως οι κοινωνικές φυσικές σχέσεις. Αντίστροφα, ο οικοκεντρισμός ορί-

ζεται από το ότι δε σκέφτεται τις διαμεσολαβήσεις, η σημαντικότερη από τις οποίες διέρχεται από μια ανθρώπινη φύση για την οποία η κοινωνική δραστηριότητα δεν είναι κάτι εξωτερικό αλλά, αντιθέτως, η ίδια η ουσία της: η ανθρώπινη ουσία στερείται την πραγμάτωσή της ενώ το στοιχείο που αποκλείεται επιστρέφει με ανώμαλο τρόπο.

Όταν υπάρχει ρήγμα ανάμεσα στην αναγκαιότητα της ύπαρξης και την πραγματική πολιτική δυνατότητα, έχει φτάσει η στιγμή της ουτοπίας. Ένας έξυπνος συντηρητικός έχει πει ότι η πιο τολμηρή ουτοπία σήμερα είναι η επιβίωση της ανθρωπότητας. Όπως η κίνηση των πλανητών γύρω από τον ήλιο ονομάστηκε στη γλώσσα της κλασικής αστρονομίας *revolutio planetarum*, έτσι χρειάζεται σήμερα μια ανα-στροφή (*revolution*) της κοινωνίας σε σχέση με τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας. Έτσι το βλέπει επί της ουσίας η σχετική έκθεση προς τη Λέσχη της Ρώμης: χρειάζεται «μια εντελώς διαφορετική οργάνωση της εργασίας» (Giarini / Liedtke 1998, σ. 212). Πρέπει να χρηματοδοτηθεί με τα ποσά που δαπανώνται σήμερα για την αντιμετώπιση των συνεπειών της ανεργίας. Το θέμα είναι «να επιδοτηθεί η εργασία και όχι η απραξία» (σ. 181). Προϋπόθεση για την επεξεργασία ενός τέτοιου προγράμματος είναι η αντικατάσταση της βιομηχανικής έννοιας της εργασίας με τη «διευρυμένη έννοια της παραγωγικής δραστηριότητας» (σ. 14). Τούτη δεν περιορίζεται εξαιτίας της προόδου στην παραγωγικότητα, κάτι που συμβαίνει μόνο με την παραγωγική εργασία που ορίζεται με παραδοσιακά κριτήρια.

Από την άλλη υπάρχει μια έννοια που εισήγαγε ο Μαρξ και η οποία πρέπει να συγκεκριμενοποιηθεί εκ νέου στις τωρινές συνθήκες: είναι η εξαιρετικά σημαντική έννοια της ολικής εργασίας (*Gesamtarbeit*). Αυτό που εννοεί πρέπει να ιδωθεί συγκεκριμένα προς δύο πλευρές, την ενδοκοινωνική και τη διεθνή. Το σύνολο της χρησιμοποιημένης μισθωτής εργασίας, όπως ορίζεται από τη σκοπιά του κεφαλαίου, πρέπει να διακριθεί από την ολική εργασία, η οποία ορίζεται από τη σκοπιά της κοινωνίας στο σύνολό της. Η θεώρηση από αυτή τη σκοπιά, που δεν περιορίζεται στο κεφάλαιο, φέρνει στην επιφάνεια το όριο της καπιταλιστικής οικονομίας. Αυτή είναι, πρώτον, μόνο ένα επιμέρους σύστημα της κοινωνίας, δεύτερον, πραγματοποιεί μόνο ένα μέρος αυτού του μέρους, δηλαδή δεν είναι η οικονομία στο σύνολό της. Η θεώρηση που λαμβάνει υπόψη όλη την κοινωνία ξεπερνά το στένεμα της έννοιας της εργασίας στην παραγωγική εργασία, το οποίο επέβαλε η δύναμη των καταστάσεων, προς όφελος μιας έννοιας των δραστηριοτήτων ζωτικής σημασίας και του ερωτήματος της συμμετοχής των ατόμων σ' αυτές. Μια τέτοια έννοια της ολικής εργασίας περιλαμβάνει όχι μόνο «την πληρωμένη και απλήρωτη εργασία που αποτελούν μια ενότητα» (Möller 1998, σ. 84), αλλά και πέρα απ' αυτό την πραγματοποιημένη και απραγματοποίητη κοινωνικά αναγκαία εργασία. Στο εσωτερικό της κοινωνίας φαίνεται τότε ότι η χρηματικά εκφρασμένη εργασία και εντός αυτής η μισθωτή εργασία είναι βεβαίως ένα μεγάλο μέρος, αλλά πάντα μόνο ένα μέρος των κοινωνικά αναγκαιών εργασιών. Η ένταξη του συνόλου των κοινωνικών εργασιών που είτε πραγματοποιήθηκαν είτε όχι, και από τη σκοπιά του καπιταλισμού και κυρίως της βιομηχανίας είναι αόρατες ή τουλάχιστον αμελητέες, στη σαφή έννοια της εργασίας καθιστά προφανή την αναγκαιότητα της αναδιαμόρφωσης της εργασίας. Από την άκριτη, αυθόρμητα καπιταλιστική έννοια της εργασίας, όπως τη χρησιμοποιεί η επίσημη πολιτική, αποκλείεται ένα τεράστιο τμήμα της πραγματοποιημένης κοινωνικής ολικής εργασίας και ιδίως της γυναικείας εργασίας. Αυτό που δε βλέπουν, ή τουλάχισ-

στον δε λένε, οι συγγραφείς της Λέσχης της Ρώμης είναι το γεγονός ότι η ολική εργασία από τη σκοπιά του κεφαλαίου και η ολική εργασία από τη σκοπιά της κοινωνίας απομακρύνονται όλο και πιο επικίνδυνα. Η πολιτική καλείται να εκπροσωπήσει την κοινωνία απέναντι στο κεφάλαιο.

Ο διεθνής καταμερισμός της εργασίας, που επιβλήθηκε στην πορεία της παγκοσμιοποίησης, προσέδωσε στην καπιταλιστικά οργανωμένη ολική εργασία έναν οικουμενικό χαρακτήρα. Αυτή η παγκόσμια ολική εργασία υπάρχει ωστόσο μόνο σε ανόργανη μορφή, διασκορπισμένη στην υδρόγειο από το καπιταλιστικό πρόσταγμα όπως τα κομμένα μέλη του σώματος. Η υφιστάμενη ρύθμιση της εργασίας περιορίζεται διπλά, από τη μια στην προσοδοφόρα εργασία και από την άλλη σε μεγάλο βαθμό στην εκάστοτε εθνική επικράτεια, με την εξαίρεση κάποιων αδύναμων προσπαθειών, όπως του αγώνα κατά της παιδικής εργασίας. Τα ανεπίσημα τμήματα της ενδοκοινωνικής εργασίας και τα εγκατεστημένα στο εξωτερικό τμήματα της ολικής μισθωτής εργασίας διαφεύγουν από τη ρύθμιση, όσο δεν υπάρχουν οι κατάλληλοι παγκόσμιοι θεσμοί. Στο εσωτερικό αυτών των ορίων από την άλλη επαναλαμβάνεται η εξωτερική σχέση λόγω της έλλειψης μιας συνολικής ρύθμισης: εδώ το σύνολο των μισθωτών εργατών διαχωρίζεται με βάση το φύλο, την καταγωγή και την υπηκοότητα. Οι αλλοδαποί εργάτες καταγγέλλονται τότε από τους ακροδεξιούς ως κλέφτες θέσεων εργασίας και ως υπεύθυνοι για τη μείωση των αμοιβών, παρόλο που το σύνολο των εθνικών εργατών χωρίς αλλοδαπούς θα ήταν ανεπανάρθωτα ακρωτηριασμένο. Οι γυναίκες από την άλλη που διεκδικούν θέσεις εργασίας βρίσκονται μονίμως σε κίνδυνο να αντιμετωπιστούν ως εφεδρικός στρατός ή ως ένα είδος «αλλοδαπών του εσωτερικού».

Ο γενικός γραμματέας της ισπανικής Νέας Αριστεράς μοιάζει σαν να κάνει την επιθυμία του πραγματικότητα με την ακόλουθη δήλωση: «η αγορά εργασίας δεν έχει σύνορα, όπως ακριβώς δεν έχουν σύνορα το κεφάλαιο και τα εμπορεύματα» (Lopez Garrido 1998). Ενώ πραγματικά πέφτουν όλο και περισσότερο τα σύνορα της αγοράς χρήματος και κεφαλαίου, στις αγορές εμπορευμάτων αρχίζει ήδη η διεκυστίνδα για ποσοστά. Στην αγορά εργασίας τα σύνορα είναι μοιραία. Τα σύνορα προκαλούν την εμφάνιση του λαθρεμπορίου. Τα σύνορα της αγοράς εργασίας παραβιάζονται από τα έξω με τη λαθραία προώθηση εργατικών χειρών και από τα μέσα με τη μαύρη εργασία. Εκεί που συναντιούνται οι δύο μορφές είναι η ζωή των παρανόμων, των *clandestinos*, των *sans papiers* με την περιπλάνηση και την υπερεκμετάλλευση: αυτοί δεν έχουν ούτε άδεια παραμονής ούτε άδεια εργασίας και πρέπει γι' αυτό να πληρώσουν την παραμονή διπλά και να πουλήσουν φτηνά την εργατική τους δύναμη.

Ο Lopez Garrido έχει γι' αυτό δικίο όταν ορίζει ως αντιπολιτική το ότι η Γερμανία ή η Ισπανία δεν έχουν καμιά πολιτική μετανάστευσης.

Όσο τα σχετικά ερωτήματα προσεγγίζονται απλώς πραγματιστικά και οπορτουνιστικά με λοξές ματιές προς τις ψήφους του εκλογικού σώματος (το οποίο καλύπτει μόνο ένα μέρος του πραγματικού εργατικού δυναμικού), παραμένουν αδιέξοδα μπερδεμένες και αναπαράγεται ατελείωτα η δομή της μυλόπετρας (που αναπτύχθηκε παραπάνω στο κεφάλαιο για τη διαλεκτική του αντι-ρατσισμού)^{4α}, στην οποία ακόμη και προοδευτικοί πολιτικοί με την καλύτερη θέληση μόνο λάθη μπορούν να κάνουν.

Η διάσταση που μας απομακρύνει από τον Μαρξ είναι η προαναφερθείσα της ιστορικής προοπτικής. Για τον Μαρξ ήταν αυτονόητο ότι η συγκέντρωση των μέσων παραγωγής

θα σήμαινε αυξανόμενη συνεργασία σε μια άμεσα κοινωνική κλίμακα, δηλαδή συγκέντρωση μεγαλύτερων μαζών στις επιχειρήσεις (σύγκρ. *Το Κεφάλαιο*, 1, σσ. 769 κ.ε. / MEW 23, σ. 773). Η συγκέντρωση νέου τύπου στη βάση των παραγωγικών δυνάμεων της υψηλής τεχνολογίας και στις μορφές του υπερεθνικού καπιταλισμού παράγει όμως μια αποκεντρωμένη διασπορά των θέσεων εργασίας και ο νέος τρόπος ολοκλήρωσης εκφράζεται με τον πολύμορφο κατακερματισμό της εργατικής τάξης. Η άμεση συνεργασία σε χώρο και χρόνο με την οποία κάποτε ξεκίνησε η καπιταλιστική παραγωγή διαβρώνεται: η ομιλία και η ακοή εξ αποστάσεως (τηλέφωνο και ραδιόφωνο) και η τηλεόραση ήταν οι προάγγελοι της τηλεεργασίας. Η «περιπλοκή» ως ένταξη στο Ίντερνετ έχει περιλάβει εδώ την κοινωνικότητα της εργασίας: αυτή ασκείται, όπως στο ξεκίνημα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, πάλι ως εργασία κατ' οίκον, αυτή τη φορά ως συνεργασία μέσω της οθόνης. Η αποδυνάμωση των οργανώσεων μέσω της εθνικής και διεθνούς διασποράς του συνόλου των εργατών δίνει ώθηση σε ιδέες λύσεων οι οποίες ταιριάζουν στην πορεία των πραγμάτων που μοιάζει πέρα από κάθε επιρροή. Μια τέτοια ιδέα είναι η ιδέα του κοινωνικού βασικού εισοδήματος.

5. Η ιδέα της λύσης του βασικού εισοδήματος

Μερικά χαρακτηριστικά του παρόντος φέρουν στη σκέψη την ύστερη αρχαιότητα. Οι προλετάριοι που χρησιμοποιήθηκαν για την κατάκτηση των σκλάβων αποκλείονταν, λόγω αυτής της κατάκτησης, από τη βιοποριστική εργασία. Το ψωμί που τους παρέχεται χαριστικά από το δημόσιο γλυκαίνεται με τη φανταστική συμμετοχή στις actions, στους αγώνες, το ελάχιστο εισόδημα με τη μέγιστη ψυχαγωγία. Ταυτόχρονα παραδίδονται στους ανελέητους μηχανισμούς των ανταγωνιστικών πολέμων των εγκληματιών και των εγκλημάτων του πολέμου. Αυτή η σκέψη κάνει να φαίνεται ιδιαίτερα προβληματική μια από τις προτάσεις για τη λύση της κρίσης της κοινωνικής εργασίας, δηλαδή η ιδέα να αποδεσμευθεί πλήρως το εισόδημα που εξασφαλίζει επιβίωση από τη συμμετοχή στην παραγωγική εργασία και να δοθεί σε κάθε μέλος της κοινωνίας ως βασικό εισόδημα.

Αν η αποκοπή της κοινωνίας του χρήματος από την κοινωνία της εργασίας ανήκει στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του τωρινού συστήματος, η εισαγωγή ενός βασικού εισοδήματος πέρα από εργασία θα επιδρούσε ως η σκιά αυτής της αποκοπής. Θα ήταν η προλεταριακή εκδοχή ενός εισοδήματος ανεξάρτητου από την κοινωνία της εργασίας. Κάτω από την τάξη όσων έχουν εξαρτημένη εργασία θα σχηματιζόταν μια τάξη όσων θα ήταν εξαρτημένοι από παροχές για να συντηρηθούν σε ένα πολύ χαμηλό επίπεδο.

Παρά τις ελπίδες ορισμένων αριστερών, το βασικό εισόδημα δε θα πραγμάτωνε αλλά μάλλον θα κατέστρεφε την κοινωνική συνοχή των πολιτών. Θα γινόταν η μεταμοντέρνα έκδοση του άρτου και των θεαμάτων ως προνομαχικής μορφής κοινωνικού αποκλεισμού. Όπως η διαφορική γεωπρόσοδος εξαρτάται από ένα κομμάτι γης πιο εύφορο από το μέσο όρο, έτσι και το βασικό εισόδημα θα εξαρτιόταν από την εθνικότητα. Έτσι η ένταξη σε κάποια συγκεκριμένη εθνικότητα θα εξασφάλιζε ένα είδος διαφορετικής προσόδου, το ύψος της οποίας εξαρτάται από το σχετικό πλούτο του συγκεκριμένου εθνικού κράτους ή του υπερεθνικού κράτους του τύπου της ευρωπαϊκής κοινότητας. Ρατσισμοί, εθνικισμοί, ξενοφοβίες

θα υποδαυλίζονταν από αυτό το εκ γενετής προνόμιο. Συνοριακές δυνάμεις θα έπρεπε να το προστατεύουν. Ο πληθυσμός μέσα στα «εθνικά» σύνορα θα διασπώνταν εντελώς σε τάξεις νέου τύπου. Η δομή του τωρινού κόσμου, δομή απαραίτητη που βασίζεται σε εσωτερικό αποκλεισμό σε συνδυασμό με εξωτερική περιχαράκωση, θα παγιωνόταν. Συχνά οι ίδιοι αριστεροί, αυτοί που ψηφίζουν υπέρ της εισαγωγής του βασικού εισοδήματος, καταφέρονται για ευνόητους λόγους κατά των εγχειρημάτων που στοχεύουν στη δημιουργία ενός «ευρωπαϊκού φρουρίου». Και όμως επιλέγουν ταυτόχρονα τα κοινωνικά προνόμια για Ευρωπαίους σε σύγκριση με άλλες εθνικότητες και αναπαράγουν μ' αυτό τον τρόπο τους λόγους για τη δημιουργία ενός ευρωπαϊκού φρουρίου.

Φυσικά όλα εξαρτώνται από το πώς θα οριζόταν ένα τέτοιο βασικό εισόδημα. Οι νεοφιλελεύθεροι θα καθόριζαν ένα χρηματικό ύψος, γιατί ο εξατομικευμένος τρόπος της διάθεσης χρημάτων πλησιάζει περισσότερο στις κοινωνικο-δαρβινιστικές αντιλήψεις τους για τον οικουμενικό ανταγωνισμό με σκοπό την επιλογή των ισχυρών. Οι νεοφιλελεύθεροι συμπίπτουν με τους συντηρητικούς στην πεποίθηση ότι, σύμφωνα με τα λόγια του Μαρξ, «από τη μια μεριά μια επίλεκτη ομάδα ανθρώπων εργατικών, έξυπνων και προπάντων οικονομικών και, από την άλλη, τεμπέλικα χαμένα κορμιά που σπαταλούσαν σε γλέντια όσα είχαν κι ακόμα παραπάνω», με τη συνέπεια «οι πρώτοι να συσσωρεύσουν πλούτο και οι δεύτεροι τελικά να μην έχουν τίποτα άλλο να πουλήσουν εκτός από το τομάρι τους». Από το προπατορικό αυτό αμάρτημα συνάγεται η «φτώχεια της μεγάλης μάζας, που παρ' όλη της την εργασία εξακολουθεί να μην έχει τίποτα άλλο να πουλήσει εκτός από τον ίδιο τον εαυτό της και ο πλούτος των λίγων, που διαρκώς αυξάνει, παρ' όλο που από πολύ-πολύ καιρό έχουν παύσει να εργάζονται» (*Το Κεφάλαιο*, 1, σσ. 738-9 / MEW 23, σσ. 741-2).

Όσο κι αν κριτικάρουμε αυτή την αναγωγή σε χρήμα, πρέπει να ομολογήσουμε ότι είναι προτιμότερη από όλες τις μορφές της κηδεμόνευσης, λόγω του στοιχείου ανθρώπινης ελευθερίας που περιέχει, ακόμη κι αν οδηγεί στην πραγματοποίηση με τη μορφή του χρήματος. Όταν οι διοικήσεις μας θέλουν να ταπεινώσουν αυτούς που επιθυμούν να μεταναστεύσουν, τους μοιράζουν κουπόνια για τρόφιμα αντί για χρήμα όσο καιρό περιμένουν σε «ξενώνες αλλοδαπών» ή σε «στρατόπεδα υποδοχής» να κριθούν οι αιτήσεις τους.

6. Επανεφεύρεση της κοινωνικής εργασίας σε σύνδεση με την ενεργό ιδιότητα του πολίτη

Οι νεοφιλελεύθερες παραχωρήσεις με σκοπό την πρόληψη μιας ενδεχόμενης αντιπολιτευτικής δυναμικής καταλήγουν στην επιδότηση του καταναλωτισμού και όχι της ενεργού συμμετοχής στα κοινά. Η προοδευτική απάντηση σ' αυτό πρέπει να κινείται στην κατεύθυνση του *στοιχειώδους εισοδήματος μέσα από στοιχειώδη συμμετοχή*. Το κομβικό σημείο της πολιτικής αποτελεί εδώ η δημιουργία της σύνδεσης μεταξύ δημοκρατίας και δικαιοσύνης, όπως και κατά την αντίληψη των Ζαπατίστας. Αντί να επιδοτηθεί η κατανάλωση μέσα από την άμεση μεταβίβαση ενός ορισμένου όγκου αγοραστικής δύναμης και έτσι να τροφοδοτηθεί το σύστημα του άρτου και των θεαμάτων, το *new deal* που προτείνουμε θα συνέδεε την κατανάλωση με την ενεργό συμμετοχή στα κοινά και την κοινωνική εργασία. Η κοινω-

νικά προσανατολισμένη ιδιότητα του πολίτη θα έπρεπε με αυτή την έννοια να χειραφετηθεί από τα απλά μοντέλα της διανομής και αναδιανομής. Θα έπρεπε να επανατοποθετηθεί σε παραγωγικές βάσεις. Η προτεραιότητα της διανομής οδηγεί αναπόφευκτα σε διαχωρισμούς και τρέφει το φόβο και το φθόνο προς τους μετανάστες «που μας παίρνουν τις θέσεις εργασίας» ή «ζουν σε βάρος μας». Η προτεραιότητα της παραγωγής ή της κοινωνικά αναγκαίας δραστηριότητας με την ευρεία έννοια οδηγεί αντίθετα στην αλληλεγγύη, γιατί κάθε συν-εργασία αποφέρει όφελος για όλους τους άλλους. Η προνομιστική μεταχείριση σε εθνική βάση θα συνέβαλε στην κοινωνική αποδιοργάνωση, ενώ η κατ' αυτό τον τρόπο ένταξη του «αλλοδαπού» εργατικού δυναμικού στην πλειάδα των αναγκών δραστηριοτήτων θα παρήγαγε ταυτόχρονα κοινωνική συνοχή.

Η ένσταση εναντίον αυτών των πειραματικών σκέψεων είναι εύλογη: ακόμη κι αν θα ήθελε κανείς να παραδεχθεί ότι η εθνική πολιτική παροχών που βασίζεται στην αναδιανομή οδηγεί σε διαχωρισμούς, η αναδρομή στην παραγωγή μας επαναφέρει στην αρχική θέση αν εξαιρέσουμε τις αντι-οικολογικές επιπτώσεις του παραγωγισμού. Θα ήταν λάθος ωστόσο να δούμε την παραγωγή μόνο στα πλαίσια του παραγωγισμού, αφήνοντας απ έξω την αειφόρο παραγωγή. Εκτός αυτού η παραγωγή δεν παράγει μόνο πράγματα, παρόλο που παράγει πάντα αγαθά. Τα αγαθά καλύπτουν επίσης την υγεία και την εκπαίδευση, καθώς και ένα κατοικήσιμο περιβάλλον. Το πρόβλημα σε συνθήκες καπιταλισμού βρίσκεται στο ότι δεν μπορούν όλα τα αγαθά να πουληθούν με κέρδος, παρόλο που όλα τα αγαθά έχουν κόστος. Στη λογική της αποδοτικότητας πρέπει να αντιτάξουμε τη λογική της «κοινωνικής ωφελιμότητας» (Boccard 1996, σ. 55). Η αναπαραγωγή ενός γενικού ζωτικού χώρου και των δομών του βιωμένου κόσμου μπορεί, με περιθωριακές εξαιρέσεις, να έχει ως φορέα της μόνο δημόσιους θεσμούς ή το οικο-κοινωνικό κράτος με την ευρεία έννοια. Οι άμεσοι κίνδυνοι των διαφοροποιημένων κοινωνιών, «οικολογική κρίση, παρακμή των πόλεων, διαπολιτισμικές συγκρούσεις, αποκοινωνικοποίηση των νέων ή μοναξιά των γέροντων», ορίζουν ταυτόχρονα «σημαντικές πηγές απασχόλησης» και καθήκοντα εναντίον του «κοινωνικού ρήγματος» (Touffrain 1998).

Η επανεφεύρεση της εργασίας σημαίνει πρώτ' απ' όλα εύρεση, να βρούμε δηλαδή τι είναι η εργασία, να επαναπροσδιορίσουμε τα διασπασμένα, αποδιαρθρωμένα, αποκλεισμένα από τις εμπορευματο-χρηματικές σχέσεις μέρη των ποσών κοινωνικής εργασίας που ασκούνται πραγματικά. Αντίστοιχα προτείνει η έκθεση προς τη Λέσχη της Ρώμης όπως και άλλες προηγούμενες⁵ την ακόλουθη τριχοτόμηση της κατανόησης της εργασίας: 1. τις παραδοσιακές χρηματοποιημένες δραστηριότητες (σ. 212), οι οποίες μπορούν να περιοριστούν αμέσως στις 20 ώρες την εβδομάδα και δυνητικά να γενικευτούν, 2. μη-χρηματικές εργασίες, δηλαδή αυτές που θα μπορούσαν επίσης να εκτιμηθούν και να αγοραστούν με όρους της αγοράς αλλά κατά παράδοση παρέχονται δωρεάν, όπως η φύλαξη παιδιών, οικιακές εργασίες, πολλές εθελοντικές δραστηριότητες. Στο σύνολό τους εκτελούνται κατά 70% από γυναίκες και στη Γερμανία αποτελούν το ένα τρίτο του ΑΕΠ σύμφωνα με υπολογισμούς του υπουργείου οικογενειακής πολιτικής (σ. 150), 3. εργασίες που δεν μπορούν να εκφραστούν σε χρήμα. Σ' αυτές συμπεριλαμβάνει η έκθεση όλες τις παραγωγικές δραστηριότητες με αποτελέσματα που δεν μπορούν να έχουν ανταλλακτική αξία, όπως τα χόμπι, η μόρφωση, δραστηριότητες της «αυτοπαραγωγής και της αυτοκατανάλωσης». Σ' αυτές προ-

στίθενται αποχρηματοποιημένες δραστηριότητες που αυξάνονται διαρκώς στη «δική μας κοινωνία παροχής υπηρεσιών», όπως η αυτοεξυπηρέτηση στη διανομή και στις αυτόματες ταμειακές μηχανές, «όπου καταργούνται παλαιά χρηματοποιημένα συστήματα» (σ. 151). Η συζήτηση για «τη μετάβαση από την κλασική βιομηχανική κοινωνία στη σύγχρονη κοινωνία παροχής υπηρεσιών» συγκαλύπτει το βασικό ζήτημα: «η εργασία για την οικογένεια, την κοινότητα, το χόμπι πρέπει επίσης να ιδωθεί και να εκτιμηθεί» (von Weiszäcker 1998, σ. 11). Η επαναδιαμόρφωση της εργασίας έχει επίσης επιπτώσεις στις σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων, εφόσον αυτά είναι συγκαλυμμένες σχέσεις παραγωγής και αναπαραγωγής. Ακόμη μετατοπίζει τα όρια κοινωνικά αναγνωρισμένης εργασίας σε πεδία οικολογικής αναπαραγωγής και σφαίρες ανθρώπινης ανάπτυξης.

Σ' αυτά τα πλαίσια επίσης τα μέτρα πρόνοιας με άξονα την κατανάλωση και την περιθάλψη παραμένουν αναντικατάστατα, παρόλο που δεν αποτελούν πλέον την τυπική μορφή κοινωνικής πολιτικής. Το πρωταρχικό καθήκον της νέας κοινωνικής πολιτικής συνίσταται σε μέτρα που αποσκοπούν περισσότερο στη μεταβίβαση δυνατοτήτων παρά σε μέτρα παροχών, στα οποία η νεοφιλελεύθερη πολιτική έχει προσάψει παρενέργειες κηδεμόνευσης και αχρηστευσης προσώπων, όχι χωρίς επιτυχία. Οι ευκαιρίες συμμετοχής κατατάσσονται από αυτή την άποψη πριν από τις ευκαιρίες κατανάλωσης, οι ενεργητικές πριν από τις παθητικές, ενώ βεβαίως οι ευκαιρίες συμμετοχής συμπεριλαμβάνουν και τις καταναλωτικές.

Η προτίμηση της μεταβίβασης δυνατοτήτων σε σχέση με τις παροχές εξυπηρετείται επίσης από μια άλλη πρόταση λύσης, και συγκεκριμένα από την πρόταση για πριμοδότηση του παραγωγικού ελεύθερου χρόνου. Αυτή τροποποιεί την ιδέα του βασικού εισοδήματος και της δίνει ένα άλλο νόημα, καθώς τη μεταφυτεύει στο πεδίο της εργασίας με τη διευρυνόμενη πλέον έννοια. Προβλέπει ότι τα μέλη της κοινωνίας σύμφωνα με τη συμμετοχή τους στην κοινωνικά αναγκαία εργασία αποκτούν δικαιώματα για πληρωμένη άδεια μακράς διαρκείας. Οι γνώμες διίστανται στο εάν αυτή η άδεια, η οποία θα διαρκεί ένα ή δύο χρόνια, πρέπει να συνδεθεί με εκπαίδευση ή άλλα προγράμματα. Το σημαντικό είναι ότι αυτό το δικαίωμα αποκτήθηκε με τη συμμετοχή στις (εξ ολοκλήρου επανακαθορισμένες) κοινωνικά αναγκαίες εργασίες. Από καθαρά υπολογιστική άποψη θα λυνόταν έτσι το πρόβλημα της ανεργίας. Η δημιουργία νέων θέσεων εργασίας θα αντιστοιχούσε στο μερίδιο του κοινωνικά προσδιορισμένου ελεύθερου χρόνου και το τωρινό κόστος της ανεργίας και των συνακόλουθων ζημιών θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για τη χρηματοδότηση του ελεύθερου χρόνου.

Δεν αποτελεί έκπληξη ότι αυτές οι σκέψεις για επαναδιαμόρφωση της κοινωνικής εργασίας προσκρούουν στην απόρριψη των κυρίαρχων δυνάμεων. Νεοφιλελεύθεροι και συντηρητικοί φαίνεται πως με το ένστικτό τους προτιμούν τον παθητικό πολίτη παρά τη ρητορεία τους περί του αντιθέτου⁶.

Αυτοί οι σχεδιασμοί όμως συγκρούονται και με ορισμένες αριστερές και «πράσινες» νοοτροπίες. Μια ορισμένη κριτική του παραγωγισμού έχει αθέλητα συμβάλει σε μια ενδυνάμωση του καταναλωτισμού, ενώ επιπλέον επικαθορίζεται από έναν αυξανόμενο τεχνολογικό σκεπτικισμό. Αυτός αντλεί τις εκτυφλωτικές βεβαιότητές του από τα θεαματικά σκάνδαλα που σε τακτά διαστήματα γεμίζουν τα πρωτοσέλιδα. Είναι δημοφιλής. Κυρίως υποδαυλίζεται από συντηρητικούς κύκλους. Η καταδίκη της τεχνολογίας ως τέτοιας έχει όμως πολλούς οπαδούς και στο χώρο της Αριστεράς, ακόμη και οικονομολόγους. Έτσι ο

Altwater και η Mahnkopf πραγματοποιούν μια δραματική στροφή στο σημαντικό βιβλίο τους για *Τα όρια της παγκοσμιοποίησης*. Μαρξιστές όλων των αποχρώσεων είχαν ως τώρα ενστερνιστεί την προοπτική χειραφέτησης με επίκεντρο τεχνολογίες του αυτοματισμού, την οποία είχε διατυπώσει ο Μαρξ στα *Grundrisse*, παρόλο που η υπεράσπιση των παλιών θέσεων εργασίας και καταρτίσεων και εν τέλει η εμφανώς ασυγκράτητη αύξηση της τεχνολογικής ανεργίας ακολουθούσε μια άλλη λογική. Σε μια θεωρητική-στρατηγική προοπτική μπορούσε να ειπωθεί ότι η απόσυρση του σώματος στη μυϊκή του διάσταση από την άμεση διαδικασία παραγωγής, η επανατοποθέτηση των εργαζομένων σε θέσεις ελέγχου, χάρη στις οποίες το εργαζόμενο άτομο «συμπεριφέρεται στη διαδικασία της παραγωγής ως φρουρός και ρυθμιστής» (MEW 42, σ. 601), η διανοητικοποίηση της εργασίας με τη δυναμική του ξηλώματος ιεραρχιών και αποξενωμένων πειθαρχιών, η δυνητικά αποκεντρωμένη τεχνολογία διεύθυνσης των υπολογιστικών συστημάτων —όλα αυτά μπορούσαν να εκληφθούν ως θεμελιώδεις προϋποθέσεις ενός δυνατού «εξανθρωπισμού» των σφαιρών υλικής παραγωγής, ο οποίος θα επιδρούσε τελικά σε όλες τις άλλες σφαίρες της κοινωνικής ζωής. Σε αντίθεση προς αυτά δίνουν πρόσφατα οι Altwater / Mahnkopf τον εξής ορισμό: «τα καθεστώτα εργασίας και η σχέση με τη φύση είναι καπιταλιστικά καθορισμένα λόγω του ότι η εργασία τείνει να εγκατασταθεί “δίπλα” στη διαδικασία παραγωγής» (1996, σ. 587). Όταν οι εργαζόμενοι στη βιομηχανική σφαίρα μπορούν να βρεθούν «δίπλα στη διαδικασία παραγωγής» αντί «να είναι οι κύριοι συντελεστές της» (MEW 42, σ. 601), αυτό ανοίγει ευκαιρίες που από τη «Realpolitik» μόλις μισή γενιά προωτέρα θα είχαν απορριφθεί ως ουτοπικές.

Εδώ πρέπει να περιμένει κανείς την ένσταση ότι αυτή η επανατοποθέτηση για μια πλειοψηφία των εργαζομένων δεν καταλήγει σε τίποτε άλλο από την αντικατάστασή τους από μηχανήματα. «Το μέσο εργασίας», αναφέρει σχετικά ο Μαρξ, «τσακίζει τους εργάτες» (MEW 23, σ. 199). Μαζί με τις αλυσίδες τους χάνουν μεγάλα τμήματα της εργατικής τάξης τη δουλειά τους. Κάθε μέρα προσφέρει καινούρια οφθαλμοφανή δεδομένα γι' αυτό. Σ' αυτό θα μπορούσαν να δοθούν δύο απαντήσεις. Αφενός το αποτέλεσμα εξαρτάται από την εμφάνιση ενός ανανεωμένου εργατικού κινήματος στη δημόσια σκηνή σε συμμαχία με άλλα κοινωνικά κινήματα, ιδίως των γυναικών και των ανέργων. Η αριστερή και κατά καιρούς μέχρι και επαναστατική ηττοπάθεια παίζουν αντίθετα το παλιό παιχνίδι του «όσο χειρότερα, τόσο καλύτερα». Αφετέρου το υπόβαθρο της «τεχνολογικής ανεργίας» είναι συνάμα η βάση που καθιστά δυνατή με συγκεκριμένο τρόπο μια επαναδιαμόρφωση της εργασίας. Μια ουτοπία που επαναδιατυπώνεται πάνω σ' αυτή τη βάση είναι ένα στρατηγικό-πολιτικό απόθεμα μέγιστης σημασίας. Μόλις οι κοινωνικά υπεύθυνες δυνάμεις αντιτάξουν στην οικουμενική μετατροπή των ανθρώπων σε καταναλωτές την προτεραιότητα της κατανομής κοινωνικά αναγκαίων δραστηριοτήτων ή εργασίας, αλλάζουν επίσης τα αγαθά γύρω από τη μοιρασιά των οποίων περιστρέφονται πρωτίστως οι αγώνες. Η μανία της κατανάλωσης, που σ' αυτά τα πλαίσια έχει τη λειτουργία υποκατάστατου, χάνει σε ορμή και έτσι αποφορτίζεται η κοινωνική μας σχέση με τη φύση. Ο καταναλωτισμός είναι πάντα εν μέρει επίσης υποκατάστατο της αδυναμίας. Η επαναφορά του πολιτικού στην κοινωνία μαζί με το άνοιγμα νέων χώρων ανθρώπινης εξέλιξης αποκόπτει τον καταναλωτισμό από τις δύο κύριες ρίζες του. Ο απολίτικος καταναλωτισμός και η συρρίκνωση της πολιτικής στη δραστηριότητα των επαγγελματιών αντιπροσώπων είναι οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Η αποστροφή προς την πολι-

τική είναι η αντίδραση εκείνων που λόγω της εκχώρησης της πολιτικής στους πολιτικούς δεν έχουν πια να πουν τίποτε. Όταν αντίθετα η κοινωνικοποιητική δράση γύρω από τη γενική συμμετοχή στην πλειάδα των κοινωνικά αναγκαίων δραστηριοτήτων εγγράφεται στο κέντρο της προοδευτικής-δημοκρατικής πολιτικής, γεφυρώνεται το χάσμα ανάμεσα σε κυβερνώντες και κυβερνώμενους. Ο Paul Boccara προτείνει με αυτή την έννοια «στοιχεία μιας "δομικής απο-αντιπροσωπείας", με την έννοια μιας ριζοσπαστικής σύμπλεξης του "αντιπροσωπευτικού κράτους" και των "άμεσων επεμβάσεων"» (1996, σ. 222). Αυτό που άλλοι έχουν χαρακτηρίσει ως «νέο κοινωνικό συμβόλαιο και συμβόλαιο των φύλων»⁷ τοποθετείται τότε μαζί με τη στροφή στην αειφόρο οικονομία και μία στρατηγική μαρasmus του ρατσισμού γύρω από την επανεφεύρεση αυτού που η κοινωνία ονομάζει εργασία και αναγνωρίζει ως τέτοια. Το αποτέλεσμα θα ήταν ένας άλλος «μικροκοσμικός» καταμερισμός της εργασίας στο χρονικό προϋπολογισμό κάθε ατόμου, το οποίο θα είχε να αναλάβει το ίσο μερίδιό του στους τρεις τομείς που είναι αναγκαίοι από την άποψη της ανθρώπινης επιβίωσης και ανάπτυξης: στον τομέα της παραγωγικής εργασίας, της αναπαραγωγικής εργασίας και τελικά της κοινωνικοποιητικής ή (με μία νέα έννοια) πολιτικής πράξης.

Μετάφραση: Γιώργος Ηλιόπουλος

Βιβλιογραφία

- Altvaater, Elmar / Mahnkopf, Birgit: *Grenzen der Globalisierung. Ökonomie, Ökologie und Politik in der Weltgesellschaft*, Münster, 1996.
- Boccara, Paul: «Der Kapitalismus – überschreitbarer Horizont unserer Zeit», στο: *Das Argument* 214, έτος 380, τεύχος 20, 1996, σσ. 216-24.
- Castel, Robert: «La fin du travail, un mythe démobilisateur», *Le Monde diplomatique*, September 1998, σσ. 24 κ.ε.
- Giarini, Orio / Liedtke, Patrick M.: *Wie wir arbeiten werden. Der neue Bericht an den Club of Rome*, Hamburg, 1998 (τίτλος του πρωτοτύπου: *The employment dilemma and the future of work*, 1997).
- Lopez Garrido, Diego: «Mil muertos ilegales», *El País*, 23.8.1998, σ. 10.
- Marx, Karl / Engels, Friedrich: *Werke* (MEW), Berlin / DDR, 1957 κ.ε.
- Möller, Karola: «Die gesellschaftliche Gesamtarbeit gestalten», *Das Argument*, 226 / 1998, σσ. 469-86.
- Rifkin, Jeremy: *Das Ende der Arbeit und ihre Zukunft*, Frankfurt / M – New York, 1996 (1995).
- Saxe-Fernández, John: «The Chiapas insurrection», *International Journal of Politics, Culture and Society*, 8ος τόμος (1994), τεύχος 2.
- Tourrain, Alain: «Contra el desorden mundial», *El País*, 5.9.1998, σσ. 11 κ.ε.
- Weiszächer, Ernst Ulrich von: Πρόλογος στο βιβλίο των: Giarini / Liedtke (βλ. παραπάνω).

Σημειώσεις

1. «Θα απαλλαγούμε ευκολότερα από την οικονομική αταξία εάν αποδώσουμε πάλι μεγαλύτερη σημασία στην τεχνολογία, την παραγωγή και την εργασία».

1α. [Παρατέμπουμε στο *Κεφάλαιο* σύμφωνα με τη μετάφραση του Π. Μαυρομμάτη, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1978, δίνοντας και τον αντίστοιχο αριθμό σελίδας στην έκδοση MEW, βλ. βιβλιογραφία].

1β. [Βλ. «Revolution mit Poesie», στο: W.F. Haug, *Politisch richtig oder richtig politisch*, Αμβούργο-Βερολίνο, 1999, σσ. 149 κ.ε.].

2. Σύγκρ. Το Κεφάλαιο, 1ος τόμος, μέρος έβδομο, 23ο κεφάλαιο, υποκεφάλαιο 3: «Προοδευτική παραγωγή ενός σχετικού υπερεπληθυσμού ή βιομηχανικού εφεδρικού στρατού» (Το Κεφάλαιο, 1, σσ. 651-663 / MEW 23, σσ. 657-70), υποκεφάλαιο 4: «Διάφορες μορφές ύπαρξης του σχετικού υπερεπληθυσμού. Ο γενικός νόμος της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης» (ό.π., σσ. 664-671 / MEW 23, σσ. 670-77). «Εκείνοι που ελευθερώνονται δεν είναι μόνο οι εργάτες που εκτοπίζονται άμεσα από τις μηχανές, μα επίσης και οι αναπληρωτές τους και οι πρόσθετοι εργάτες που απορροφώνται κανονικά με τη συνηθισμένη επέκταση της παραγωγής πάνω στην παλιά της βάση. Τώρα όλοι τους είναι "ελευθερωμένοι" και μπορεί να τους διαθέτει κάθε νέο κεφάλαιο που είναι πρόθυμο να λειτουργήσει. Άσχετα από το αν το νέο αυτό κεφάλαιο προσελκύσει αυτούς τους ίδιους είτε άλλους εργάτες, η επίδραση στη γενική ζήτηση εργασίας θα ισούται με μηδέν, εφόσον το νέο αυτό κεφάλαιο αρκεί ίσα-ίσα μόνο για να απελευθερώσει την αγορά απ' όσους εργάτες έριξαν οι μηχανές σ' αυτήν. Αν απασχολήσει μικρότερο αριθμό εργατών, θα μεγαλώσει ο αριθμός των υπεράριθμων» (ό.π., σ. 662 / MEW 23, σσ. 668-9). Ο Μαξ σκέφτεται αυτή τη συνάφεια με την επιθυμητή καθαρότητα και όμως φαίνεται πως τα μάτια του δεν εμπιστεύονται το λογικό του. «Τεχνολογική ανεργία» σε μεγάλη κλίμακα ήταν σχεδόν αδιανόητη για την εποχή του.

3. Ο Rifkin απειριθεί ως πεδία κοινωφελών δραστηριοτήτων αυτού του είδους τα παραδοσιακά πεδία συμπληρωματικής κοινωνικής δραστηριοποίησης: εθελοντική πυρόσβεση και προστασία από καταστροφές, εργασία κοινωνικού λειτουργού (σπίτια γυναικών, προγράμματα νεολαίας), υγεία (βοήθεια προς τους πάσχοντες από AIDS, αλκοολισμό και τοξικομανία), σχολείο (εκστρατεία αλφαριθμητισμού), επιστήμη, τέχνη (ερασιτεχνικά θέατρα, χορωδίες, ορχήστρες), περιβάλλον, προστασία των ζώων και της φύσης, επίσης την υποδοχή υιοθετημένων παιδιών ή την περίθαλψη ορφανών. Μόνο η ανακαίνιση κατοικιών και η οικοδόμηση νέων σηματοδοτεί το πέραςμα στη «σκληρή πραγματικότητα» της οικονομίας. Προφανώς το ζητούμενο στον «τρίτο τομέα» του Rifkin είναι «η εκτέλεση διορθωτικών εργασιών για τις ζημιές που ανέκυψαν στους άλλους δύο τομείς» (Möller 1998, σ. 479).

4. Από το ΑΕΠ των ΗΠΑ παράγεται, κατά τον Rifkin, το 80% από την ιδιωτική καπιταλιστική οικονομία και το 14% από το κράτος. Το 1991 αφιέρωσε το 51% του πληθυσμού των ΗΠΑ κατά μέσο όρο 4,2 ώρες την εβδομάδα σ' αυτό τον τομέα, δηλαδή συνολικά 20,5 δισεκατομμύρια ώρες, κάτι που αντιστοιχεί στο χρόνο εργασίας 9 εκατομμυρίων πλήρως απασχολούμενων, που θα έπρεπε να αμειφθούν με 176 δισ. δολάρια (Rifkin, σ. 182, σύμφωνα με τους: Hodkinson / Weitzmann 1992, σ. 2). Σύμφωνα με την ίδια πηγή, το 1,7% του εισοδήματος των οικογενειών προϋπολογισμών στις ΗΠΑ κατά μέσο όρο δωρίζεται σε εθελοντικές οργανώσεις.

4α. [Βλ. W.F. Haug, *Politisch-richtig...*, σσ. 111 κ.ε.].

5. Σύγκρ. για παράδειγμα Frigga Haug 1985, σ. 831: «θα ήταν αναγκασία μια τριχοτόμηση του ημερήσιου χρόνου ζωής: πέραν του χρόνου βιοποριστικής εργασίας θα έπρεπε να υπάρχει ένα διάστημα για τη γενική καλλιέργεια του τρόπου ζωής και ένα για κοινωνική-πολιτική δραστηριοποίηση».

6. Η σχέση κυριαρχίας εκφράζεται σε κάθε περίπτωση με μια ρητορική κατανομή εργασίας που φαίνεται υποδειγματικά στη *Frankfurter Allgemeine*: στην πολιτική και την οικονομία οι νεοφιλελεύθεροι υπερασπίζονται τις αιτίες της παθητικοποίησης για τις οποίες θρηνηδούν οι φορείς των συντηρητικών αξιών στις επιφυλλίδες.

7. Σύγκρ. σχετικά τα χείμενα στο *Das Argument* 210 / 1995 (Για ένα νέο συμβόλαιο των δύο φύλων), καθώς και το: Frigga Haug, *Frauenpolitiken*, 1996, σσ. 13-24.



René Char, Μέσα στην κόμη της Βερενίκης